

ΤΟ ΡΙΖΑΡΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

... κάμινος ἀρχαία πλήρης ὕδριων ὠπτημένων...

«Ἐὰν δὲν ὑπῆρχον αἱ μαρτυρίαι τῶν παλαιῶν συγγραφέων, δίκην ἐπιταφίων αἰωνοβίων στηλῶν, καὶ αἱ ἄλλαι εἰδήσεις τῶν νεωτέρων πατριδογράφων, οὐδεὶς ἤθελεν ἀσφαλῶς ὑποθέσῃ σχεδόν ὅτι πόλις μεγάλη καὶ πλουσία ἦτό ποτε ἰδρυμένη ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς σημερινῆς πρωτευούσης τῆς Χίου, πόλις κυρία τῶν θαλασσῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τοῦ Βυζαντίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ῥοδιακοῦ πελάγους ἀφ' ἑτέρου, σταθμὸς μικρασιατικὸς ἀντιμέτωπος καὶ ἀντίζηλος τῶν Ἑρυθρῶν».

Αὐτὰ γράφει στὶς ἀρχές τοῦ 20^{ου} αἰῶνα ὁ λόγιος γυμνασιάρχης Γεώργιος Ι. Ζολώτας στὴ μνημειακὴ του, ἀκόμα καὶ γιὰ τὶς μέρες μας, *Ιστορία τῆς Χίου*¹.

Πράγματι, ἡ ἀκροβύθς θέσῃ τῆς ἀρχαίας πόλης, τῆς *μεγίστης καὶ περιφανεστάτης*, κατὰ τὸν Θουκυδίδη², τῶν Ἰωνικῶν πόλεων, παραμένει ἀκόμα συζητήσιμη καὶ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς πενιχρές.

Απὸ τὸ πολυάνθρωπο κέντρο τῆς Ἰωνίας, ὁ πληθυσμὸς τοῦ ὁποῖου σὲ χρόνους ἀκμῆς υπολογίσθηκε, σύμφωνα με μιὰ ἐκδοχὴ³, σὲ 20.000 ἐλευθέρους πολίτες καὶ χιλιάδες δούλους, σχεδὸν τίποτα δὲν εἶναι ὁρατὸ σήμερα καὶ, φυσικά, κανενὸς οἰκοδομήματος ἡ θέσῃ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ.

Οἱ γραπτές πηγές ὥστόσο εἶναι λαλίστατες. Μιλοῦν γιὰ πόλη με τείχος⁴, καὶ μάλιστα κτισμένο με χιακὸ μάρμαρο κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Πλίνιου⁵, γιὰ

1. Τόμος Α, Π, Μέρος Δ' (1921-1923) 1.

2. Θουκυδίδης 8.15 *τῆς μεγίστης πόλεως καὶ 8.45.4 Χίοι... πλουσιώτατοι ὄντες Ἕλληνας*.

3. C. E. Roebuck, *Chios. A Conference at the Homereion in Chios 1984* (ἐκδ. ἐπιμ. J. Boardman καὶ C. E. Vaphoroulou-Richardson) (1986) 81 καὶ σημ. 2. Γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ στὰ τέλη τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνα π.Χ., βλ. τὸν ἴδιον, *Ionian Trade and Colonization* (1959) 22. Ἐπίσης, J. Boardman, *Excavations in Chios 1952-1955. Greek Emporio, BSA Suppl.* 6 (1967), 253. Σχετικὰ με τὸν ἀριθμὸ τῶν δούλων στὴ Χίῳ, βλ. καὶ Θουκυδίδη 8.40.2. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ καὶ γενικὴ θεώρηση τῆς δουλείας, βλ. M. I. Finley στο *The Oxford Classical Dictionary*² (1970) 994-996.

4. Θουκυδίδης 4.51 γιὰ τὰ κλασικὰ χρόνια καὶ ὁ Βιτρούβιος 10.16.9 γιὰ τοὺς κατοπινούς χρόνους.

5. Πλίνιος, *NH* 36.6.46, ὅπου παραδίδεται καὶ τὸ ἀνέκδοτο με τὸν Κικέρωνα μαζί με τὰ σχόλια του. Τὸ χιακὸ μάρμαρο εθεωρεῖτο ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τῆς Ἑλλάδας, βλ. Θεοφράστου, *Περὶ λίθων* 6 «διωνομασμένας λιθοτομίας Παρίων τε καὶ Πεντελικῶν καὶ Χίων τε καὶ Θηβαϊκῶν». Στρά-

ναύσταθμο 80 νεών κατά τον Στράβωνα⁶, για περίφημους ναούς, από τους οποίους ο Ηρόδοτος⁷ αναφέρει ιερό της Πολιούχου Αθηνάς, όπου σε υστερότερους χρόνους ο Στράβων⁸ αναφέρει μαρμάρινο άγαλμα της θεάς. Υπήρχαν ακόμα ιερά της Δήμητρας και της Κόρης, της Κυβέλης, του Απόλλωνα, της Εφεσίας Αρτέμιδος, της Λητούς και του Διονύσου⁹, όπως επίσης θέατρο, γυμνάσιο, πρεσβυτικό, μία στοά, βαλανεία και άλλα δημόσια οικοδομήματα¹⁰.

Όμως οι φυσικές και ανθρωπίνες καταστροφές, η αδιάλειπτη χρησιμοποίηση του οικοδομικού υλικού, οι ιστορικές και κατά συνέπεια οι πολεοδομικές ανακατατάξεις και επιπρόσθετα η παντελής οικοδομική ασυδοσία και αναρχία μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, μαζί και οι περιορισμένες, σωστικές και τυχαίες, ανασκαφές, απέκλεισαν μέχρι στιγμής όχι μόνο την εύρεση και ταύτιση κτιρίων, αλλά ακόμα και τον προσδιορισμό της αρχικής θέσης των κινητών ευρημάτων, με την εξαίρεση εκείνων που προέρχονται από αποθέτες και τάφους, και πάλι όχι για όλες τις περιπτώσεις.

Μια σύντομη αναδρομή στην ταφική αρχιτεκτονική δείχνει ότι ακόμα και από τάφους που είχαν βρεθεί πριν από το 1950 τα στοιχεία που μπορούν να αντληθούν είναι ισχνά. Μνεία απλώς για την ύπαρξη τάφων στο λόφο της Τουρλωτής, προφανώς θαλαμωτών, σκαλισμένων στο βράχο, γίνεται από τον Fustel de Coulanges¹¹ στην πρώτη σοβαρή έρευνα της πόλης, το 1845.

Ο Κουρουνιώτης μετά την απελευθέρωση των νησιών, το 1916, αποκαλύπτει μιά λίθινη και αρκετές πήλινες σαρκοφάγους –οι τελευταίες του Κλαζομενικού τύπου αλλά ακόσμητες– μαζί με πληθώρα κομματιών από άλλες, πάλι στο λόφο της Τουρλωτής και βορειοδυτικά στο δρόμο για το Λατόμι¹². Τρεις από αυτές μπορούν να χρονολογηθούν από τα αγγεία που περιείχαν στον πέμπτο αιώνα

βων 16.465. Papinius Statius, *Liv.* 4.43 και άλλοι.

6. Στράβων 14.1.35.

7. Ηρόδοτος 1.160.3.

8. Στράβων 13.60.1.

9. Για βωμό του Διονύσου, όπου ετελούντο «τα Διονύσια» βλ. Αινεία Τακτικό 18.5. Οι βωμοί συμπεραίνονται κυρίως από επιγραφές, οι οποίες αναφέρονται σε λατρείες, και φυσικά δεν είναι δυνατό να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Βλ. F. Graf, *Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulte von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia* (1985) 107 κε. Επίσης Α. Στεφάνου, *Ζήνων* 2, 1963, 145-159.

10. Appian, *Mithr.* 47 για θέατρο. Ο Αινείας Τακτικός, 11.3, περιγράφει τμήμα της πόλης της Χίου. Για σύγχρονη βιβλιογραφία, βλ. Büchner, *RE* III s.v. "Chios" 2286-2300. *Der Kleine Pauly* 1979 I 1148. J. Boardman, *BSA* 49, 1954, 123-128. E. Yalouris στο *Chios. A Conference* ό.π. (σημ.3) 143-144. Α. Τσαραβόπουλος «Η αρχαία πόλη της Χίου», *Ηόρος* 4, 1986, 124-144.

11. Fustel de Coulanges, *Mémoire sur l'île de Chios. Archives des missions scientifiques et littéraires* V (1856) 429 κε. Η ελληνική έκδοση: *Η Νήσος Χίος. Ιστορικό Υπόμνημα*, 1977.

12. *ΑΔ* I 1915, 67-71 εικ. 1 και 3. Μία διάλεξη του λόγιου ιατρού Γ. Πιταούλη «Περὶ τῆς ταφῆς παρ' Ἑλλήσιν καὶ περὶ ἀρχαίων τάφων ἐν Χίῳ» εκφωνήθηκε το 1916 και εντέλει δημοσιεύθηκε στη *Χιακή Επιθεώρηση* 7, 1969, 108 κε.!

π.Χ. και μάλιστα με σχετική ακρίβεια¹³: η πρώτη στο πρώτο τέταρτο του πέμπτου αιώνα π.Χ., η δεύτερη από το 430 μέχρι τις αρχές του τέταρτου αιώνα π.Χ. και η τρίτη γύρω στα 500 π.Χ.

Αργότερα, το 1938, ο David Hunt ανασκάπτει δύο ακόμα ακόσμητες σαρκοφάγους κοντά στην πόλη, ενώ αναφέρεται και σε προφορική μαρτυρία για γραπτή Κλαζομενική σαρκοφάγο, που είχαν δει κάτοικοι πριν σαράντα χρόνια¹⁴.

Ωστόσο, όλοι οι τάφοι και οι ταφές σε σαρκοφάγους που βρέθηκαν πριν από το 1950 είναι σήμερα αδύνατο να τοποθετηθούν στο χάρτη, παρά μόνο με γενικό τρόπο, εξαιτίας της ασάφειας των τοπογραφικών στοιχείων. Οι περισσότερες σαρκοφάγοι χάθηκαν, ενώ η προέλευση μερικών που διασώθηκαν μετά τη μετακόμισή τους στο νέο αρχαιολογικό μουσείο, δεν μπορεί να ταυτισθεί με βεβαιότητα.

Οι αρχές της δεκαετίας του 1950 είναι σίγουρα η πιο δημιουργική ανασκαφικά εποχή για το νησί της Χίου, στο οποίο εργάστηκαν κορυφαίοι αρχαιολόγοι-ανασκαφείς. Η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή συνεχίζει συστηματικά τις ανασκαφές και έρευνές της με καθοριστικά αποτελέσματα για τη γνώση της τοπογραφίας, της αρχιτεκτονικής και των τεχνών, βιοτεχνικών και εικαστικών, της Χίου και ευρύτερα της ανατολικής Ελλάδας, και μάλιστα των πρώιμων ιστορικών χρόνων¹⁵.

Τότε, το Μάιο του 1952, ο αείμνηστος χίος Καθηγητής Νικόλαος Κοντολέων¹⁶, Έφορος τότε Αρχαιοτήτων ανατολικού Αιγαίου, αναλαμβάνει την ανασκαφή σε οικοπέδο της συνοικίας Ριζάρη¹⁷ στην πόλη της Χίου. (Εικ. 1).

Ας εστιάσουμε λοιπόν το ενδιαφέρον μας στο Ριζάρη επιχειρώντας καταρχάς να περιγράψουμε συνοπτικά την ανασκαφή με τη συνδρομή της σύντομης έκθεσης στα Πρακτικά του 1952 και 1953 μαζί με τις λιγοστές σημειώσεις του Κοντολέοντος¹⁸ και τη βοήθεια της κάτοψης (Εικ. 2), και στη συνέχεια θα επιχει-

13. R.M. Cook, *Clazomenian Sarcophagi* (1981) 163, όπου τις χρονολογεί.

14. D.W.S. Hunt, *BSA* 41, 1940-45, 31-33, 37, 39. Ο Cook ό.π. (σημ 13), 163, εικ. 108.5 για την ακόσμητη και καλύτερα διατηρημένη.

15. Για τη συστηματική βιβλιογραφία της Χίου, βλ. Ph. Argenti, *Bibliography of Chios from Classical Times to 1936* (1940). Επίσης, Α. Τσαραβόπουλος, *Ηδώς* 5, 1987, 175-202 για τη βιβλιογραφία από το 1936 έως το 1986.

16. Ο Κοντολέων υπήρξε δάσκαλος και του τιμώμενου στον παρόντα τόμο φίλου και συναδέλφου Παναγιώτη Κοντού, στον οποίο εκφράζω τη βαθιά μου εκτίμηση.

17. Ο Ζολύτας στην *Ιστορία της Χίου*, Α.Π.136, ετυμολογεί το Ριζάρη με ι (γιώτα) από το ομώνυμο φυτό ή από το επώνυμο Ριζάρις. Τα εις -αρις λήγοντα τα κατατάσσει στα ελληνικά-βυζαντινά, και όχι κοινά, επώνυμα (*αυτόθι*, Α.Π.249). Όμως, βλ. Ριζάρης με η (ήτα), όπως π.χ. Ριζάρης Γεώργιος (1769-1841) και Μάνθος (περ. 1760/1768-1824), μεγαλέμποροι αδελφοί από το Ζαγόρι, εθνικοί ευεργέτες, χρηματοδότες της Φιλικής Εταιρείας και ιδρυτές της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής. Ο Κοντολέων προτίμησε τη δεύτερη ετυμολογία, η οποία μοιάζει σωστότερη, την καθιέρωσε και αυτή νομίζω ότι πρέπει να ακολουθείται στα Ελληνικά.

18. ΠΑΕ 1952, 520-530 και 1953, 268-269. Σύντομες αναφορές για την ανασκαφή στο *JHS* 73, 1953, 124. *BCH* 77, 1953, 232. Επίσης, Α.Α. Lemos, "Rizari. A Cemetery in Chios Town" στο *Greek Offerings. Essays on Greek Art in honour of John Boardman* (εκδ. επιμ. Ο. Palagia) 1997, 73-85.

ρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη σημασία και τη συμβολή της στη χιακή αρχαιογνωσία.

Ο χώρος, όπως δείχνει το σχεδιαγράφημα της κάτοψης¹⁹, υπολογίζεται σε 4,75μ. επί 6,75μ. περίπου. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα οικοπέδο, δηλαδή για χώρο σχετικά μικρό, που είχε όμως το πλεονέκτημα στα βαθύτερα στρώματά του να αποκαλύψει εντελώς αδιατάρακτα στρώματα της αρχαϊκής εποχής (Εικ. 3).

Τέσσερις σχεδόν ακέραιες σαρκοφάγοι ήταν τοποθετημένες στο παρώδες φυσικό έδαφος που είχε σκαφθεί ειδικά για να τις υποδεχθεί. Οι σαρκοφάγοι ήταν μονολιθικές από θυμανούσιο πωρόλιθο και με αυτές μαρτυρείται για πρώτη φορά η χρήση του. Ο χαρακτηριστικός πωρόλιθος από τα Θυμιανά²⁰ είναι απολύτως συμπαγής και λεπτόκοκκος και παρουσιάζει αξιοθαύμαστη χρωματική ποικιλία σε τόνους, που κυμαίνονται από το βαθύ κόκκινο ως το ωχροκίτρινο, προσδίδοντας τόσο στη λεπτομέρεια όσο και στο σύνολο μια μοναδική χρωματική αριτιότητα.

Η πρώτη, η νοτιότατη σαρκοφάγος (I), είχε αδρομερώς αετωματικό κάλυμμα και περιείχε σκελετό. Η κεφαλή του νεκρού ήταν τοποθετημένη προς ανατολάς και κοντά στα πόδια του υπήρχε μια ακέραιη υδρία και τεμάχια από δύο άλλες.

Η παράπλευρή της, δεύτερη σαρκοφάγος (II), περιείχε δύο σχεδόν ακέραιες υδρίες και τεμάχια δύο άλλων.

Η τρίτη (III) βρέθηκε κατεστραμμένη, όσο για την τέταρτη (IV), της ΒΔ γωνίας, με ιδιαίτερη πλάκα σε κάθε πλευρά, εισχωρούσε στο διπλανό οικοπέδο και η πλήρης αποκάλυψή της ήταν αδύνατη. Εδώ, το κεφάλι του νεκρού ήταν τοποθετημένο προς βορράν και υπήρχε μόνο μία μικρή υδρία, διαφορετικού όμως σχήματος και με απολεπισμένη διακόσμηση.

Η σημαντικότερη ήταν σίγουρα η δεύτερη σαρκοφάγος (Εικ. 4), αφενός για το μέγεθός της²¹, διπλάσιο σχεδόν των υπολοίπων, και αφετέρου για την κατασκευή και τη διακόσμησή της. Στις τέσσερις κάτω γωνίες της σχηματίζονται μικρά «πόδια», τα οποία στηρίζουν τον ορθογώνιο όγκο, και μαζί με το ελαφρά αετωματικό κάλυμμα, εν είδει «ουρανού», εξαιρούν τη σαρκοφάγο από έναν α-

Της ίδιας, στο *Chios. A Conference*, ό.π. (σημ. 3) 233-238, εικ. 4-8.

19. Το σχεδιαγράφημα του Ευστ. Στίκα της ανασκαφής Κοντολέοντος, το οποίο δημοσιεύθηκε στα ΠΑΕ 1952, εικ. 1, μετά από μελέτη μου σχεδιάστηκε σύμφωνα με τις υποδείξεις μου εκ νέου από την αρχιτέκτονα Λ. Λαμπρινού, την οποία και ευχαριστώ.

20. Τα Θυμιανά είναι χωριό στα νότια της πόλης, που αδιάλειπτα μέχρι και σήμερα λατομεύεται για πολυτελείς κατασκευές. Για λεπτομερή περιγραφή του θυμανούσιου πωρόλιθου, βλ. A.C. Smith, *The Architecture of Chios* (1962) 33. Για έγχρωμες φωτογραφίες, όπου φαίνεται καλύτερα η χρωματική του κλίμακα και η χρήση του από τη μεσαιωνική έως και τη σύγχρονη αρχιτεκτονική σε οικήματα και σε διακοσμητικές λεπτομέρειές τους, βλ. Φ. Ανερούση και Λ. Μυλωνάδης, *Ο Κάμπος της Χίου* (1995) σποράδην.

21. Μήκος, 2,13μ. πλάτος, 1,08μ. ύψος, 1,22μ. Το κάλυμμα είχε διαστάσεις μήκος 2,18μ. πλάτος, 1,15μ. και ύψος 0,11-0,17μ.

πλό τάφο σε ταφικό οικοδόμημα, στο πνεύμα και το χαρακτήρα των ταφικών οικοδομημάτων που γίνονται συνήθη στην ανατολική Ελλάδα σε μεταγενέστερους χρόνους. Ως προς τη διακόσμηση, μια μικρή λεία ταινία με εγχάρακτα γραμμικά κοσμήματα στιγμών, γραμμών και τριγώνων περιτρέχει τις οριζόντιες και κάθετες ακμές της σαρκοφάγου, δίνοντας ένα τυπικό δείγμα της τεχνικής των εγχάρακτων μνημείων της Χίου κατά τον πρώιμο έβδομο αιώνα π.Χ.

Πίσω από τις σαρκοφάγους υπήρχε μεγάλη πυρά (Εικ. 5), με κατεύθυνση από βορρά προς νότο, 2μ. επί 1μ. περίπου, αποτελούμενη από καμένη γη, τέφρα και άνθρακες ανάμικτα με κομμάτια υδρίας και άλλων αγγείων.

Στο ίδιο πάντα αδιατάρακτο στρώμα και βάθος αποκαλύφθηκαν οκτώ ταφές μέσα σε μεγάλα αγγεία (Εικ. 2). Αυτά μαζί με τις σαρκοφάγους περιέβαλλαν κατά κάποιο τρόπο την πυρά. Δύο (αρ. 1 και 6) ήταν ακόσμητοι πίθοι από κόκκινο χοντρόκοκκο πηλό (Εικ. 6), δύο (αρ. 4 και 5) ήταν ακόσμητοι και χοντρόκοκκοι αμφορείς, ενώ οι αρ. 1, 3, 7 και 8 μεγάλοι αμφορείς (Εικ. 7), ύψους 54 εκατοστών, ευρύστομοι και οξυπύθμενοι με διακόσμηση μικρών ομόκεντρων κύκλων και οφιοειδών ελεύθερων γραμμών. Ακριβώς όμοια διακόσμηση φέρουν και οι υδρίες των σαρκοφάγων²² (Εικ. 8). Εκτός από τους πίθους αρ. 4 και 5, που περιείχαν μόνο χώμα, τέφρα και ελάχιστα οστά, όλες οι υπόλοιπες ταφές-αγγεία περιείχαν από τρία έως έξι μικρά πτερισματικά αγγεία, ανάμεσά τους πάντα σχεδόν οινοχόη και μόνωτα κύπελλα²³.

Πάνω από τις ταφές που μόλις περιγράψαμε «υπήρχε σχετικώς αδιατάρακτο στρώμα, ύψους 50 περίπου εκατοστών πλούσιον εις ανατολίζοντα όστρακα» γράφει ο Κοντολέων στα Πρακτικά. Τα όστρακα αυτά, ή τουλάχιστον όσα κρατήθηκαν και βρήκα πολύ αργότερα, ανήκουν σε κατηγορίες της γραπτής, εικονιστικής κεραμικής του νησιού, τις οποίες έχω ήδη μελετήσει αναλυτικά, κατατάζει και χρονολογήσει βάσει της τεχνοτροπικής τους εξέλιξης στη μονογραφία μου τη σχετική με την εικονιστική κεραμική της Χίου²⁴. Όλα αυτά τα όστρακα χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του έβδομου μέχρι το τελευταίο τέταρτο του έκτου αιώνα π.Χ., περίπου από τα 630-520 π.Χ.

Τέλος, τα ανώτερα στρώματα της ανασκαφής στο Ριζάρη ήταν διαταραγμένα με ανάμικτα όστρακα υστερότερων εποχών.

Βορειότερα του οικοπέδου, στη γύρω περιοχή, όπου ήταν δυνατή η έρευνα, ο Κοντολέων δε βρήκε παρά κατεστραμμένους ήδη από την αρχαιότητα τάφους. Ανάμεσά τους α) γωνιαίο τμήμα πήλινης ακόσμητης σαρκοφάγου (που δεν

22. Βλ. Α.Α. Lemos Chios. *A Conference* ό.π. (σημ. 3) εικ. 7 και 8. Ύψος των υδριών: 43,5-48,5 εκατοστά.

23. Βλ. Α.Α. Lemos Chios. *A Conference* ό.π. (σημ. 3) εικ. 5 και 6.

24. Α.Α. Lemos, *Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles* (1991). Συνοτομότατη περίληψη της μονογραφίας δημοσιεύθηκε στα ελληνικά στο *Χίος τ' έναλος πόλις Οινοπίωνος* (εκδ. επιμ. Α. Αρχοντίδου-Αργύρη και Θ. Κυριακοπούλου) (2000) 216-239.

μπόρεσα να εντοπίσω στο μουσείο), β) κεραμοσκεπή τάφο, πάλι κατεστραμμένο, από τον οποίο διασώθηκαν δύο σχεδόν ακέραιες ηγεμόνες κεραμίδες και θραύσμα τρίτης, σε δεύτερη χρήση, όπως επίσης και τμήμα πήλινης αρχιτεκτονικής επένδυσης, πιθανότατα σίμης²⁵ (Εικ. 9) του 530-520 π.Χ., και γ) τρίτο, όμοιο τάφο ακόμα βορειότερα. Κανένας από τους τάφους αυτούς δεν περιείχε κτερίσματα.

Από την περιοχή Νότια του οικοπέδου, όπου υπήρχαν και πάλι τάφοι, η επίχωση, όπως φαίνεται, δεν έδινε καμία στρωματογραφική διάκριση. Ενδιαφέροντα όμως είναι καμιά σαρανταριά αθηναϊκά ερυθρόμορφα όστρακα του ύστερου πέμπτου και του τέταρτου αιώνα π.Χ. (Εικ. 10), μεταξύ των οποίων το πιο εντυπωσιακό είναι σίγουρα εκείνο με την επιγραφή ΕΡΑΤ[Ω, όπου εικονίζεται η μούσα²⁶.

Ανατολικά, στο κτήμα Χωρέμη, την επόμενη χρονιά, το 1953, τα αναμενόμενα αποτελέσματα δεν ήταν ικανοποιητικά και έτσι ο ανασκαφέας δε συνέχισε πλέον τις έρευνές του στην πόλη της Χίου. Ωστόσο, ανάμεσα σε άλλα ευρήματα, μέσα στα ανάμικτα χώματα στο κτήμα Χωρέμη βρέθηκε τμήμα ανάγλυφης, πιθανότατα, λεκάνης με γλωσσωτό κόσμημα και λιοντάρι προς τα δεξιά με στραμμένο πίσω το κεφάλι και ανασηκωμένο το δεξί μπροστινό πόδι, το οποίο χρονολογείται στη δεκαετία 530-520 π.Χ.²⁷

Η περιήγησή μας εκτός του σχεδιαγράμματος δείχνει με σαφήνεια ότι όχι μόνο στο συγκεκριμένο οικόπεδο Πιπινιά, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή, εκτεινόταν νεκροταφείο των προκλασικών χρόνων, του οποίου η χρήση συνεχίζεται και στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους.

Η σημασία των ανασκαφών Κοντολέοντος στο Ριζάρη είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας για την αρχαιογνωσία της Χίου για αρκετούς λόγους, κυρίως όμως για την ένδειξη που δίνει για τα όρια της αρχαίας πόλης, για τα ταφικά έθιμα της περιοχής και της εποχής και για την καλής ποιότητας ακόσμητη και γραμμική κεραμική.

Ας εστιάσουμε λοιπόν την προσοχή μας σε αυτά τα τρία κεντρικά σημεία:

Α) Είναι γνωστό ότι τα νεκροταφεία στην αρχαιότητα ήταν εκτός των τειχών. Έτσι με την ανασκαφή πιστεύεται ότι καθορίζονται, έστω και με γενικό τρόπο, τα όρια της αρχαίας πόλης της Χίου στο δυτικό της τμήμα. Βορειότερα και ανατολικότερα ο αείμνηστος Γυμνασιάρχης, ο ακαταπόνητος αρχαιολάτρης

25. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, *ΑΕ* 1991, 77, 92-96 αρ. 7-9, εικ. 6 για τις ηγεμόνες κεραμίδες 75, 91-92, αρ. 1, εικ. 1 για το τμήμα αρχιτεκτονικής επένδυσης, πιθανώς σίμης, σχεδιαστική αποκατάσταση της οποίας δημοσιεύεται για πρώτη φορά εδώ, ως εικ. 9. Ευχαριστώ τη φίλη καθηγήτρια Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά για την παραχώρηση του σχεδίου της.

26. *ΠΑΕ* 1952, εικ. 10 και Α.Α. Lemos ό.π. (σημ. 18) εικ. 11. Βλ. τώρα, L.A. Beaumont, στο *Χίος* (2000), ό.π. (σημ. 24), 250-253.

27. Ε. Simantoni-Bournia, *La céramique à reliefs au Musée de Chios* (1992) 17, 52-55, 66-74, 95-99, αρ. 4, πίν. 3.

και μελετητής Αντώνης Στεφάνου, συνέλεξε ευρήματα από αποθήκη Δήμητρας²⁸. Υδροσκες, κέρνοι, ειδώλια και ενεπίγραφη αγνύθα με τη συγκινητική επιγραφή ΝΑΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙ, υποδηλώνουν την ύπαρξη ιερού της θεάς στην περιοχή, και κατά πάσα πιθανότητα μέσα στην πόλη. Το τείχος, του οποίου δεν έχουν βρεθεί δυστυχώς ίχνη, θα έπρεπε να περνούσε ανάμεσα στο νεκροταφείο του Ριζαριού και στο ιερό της Δήμητρας²⁹.

Όσο για το τείχος της Χίου, οι πηγές δε βοηθούν, γιατί όλες είναι μεταγενέστερες. Πρώτος ο Θουκυδίδης αναφέρεται σε τείχος, προφανώς του ύστερου πέμπτου αιώνα π.Χ., το οποίο όμως δεν αποκλείεται να είναι αυτό το πρωιμότερο της πόλης³⁰. Άλλωστε, η οικονομική άνθηση της Χίου μαρτυρείται ήδη από το δεύτερο μισό του έβδομου αιώνα π.Χ. και θα προξενούσε εντύπωση «πόλις κυρίαρχος τών θαλασσών» να παρέμενε ατείχιστη στους πρώιμους αιώνες της ανάπτυξής της. Το Εμποριό άλλωστε είχε τειχισμένη την ακρόπολή του ήδη από τον όγδοο αιώνα³¹ και δεν υπήρξε παρά μία κώμη που ποτέ δεν μετεξελίχθηκε σε πόλη-κράτος.

Το τείχος της πόλης της Χίου θα πρέπει να περιέκλειε την περιοχή του σημερινού Παλαιόκαστρου, βόρεια του Γενουατικού κάστρου, και στα δυτικά θα έφθανε μέχρι τις παρυφές του νεκροταφείου στο Ριζάρι³² (Εικ.1).

Β) Είναι αναμφισβήτητη η συμβολή της ανασκαφής στο Ριζάρι στη γνώση των ταφικών εθίμων της εποχής και της περιοχής. Περιλαμβάνει, όπως διεξοδικά περιγράψαμε παραπάνω, μεγάλες λίθινες σαρκοφάγους κοντά σε μια ομάδα ενταφιασμών μέσα σε αγγεία, τοποθετημένα γύρω από μία πυρά. Συνυπάρχουν δηλαδή ενταφιασμοί με καύσεις και εγχυτρισμούς, συνήθειες κυρίως για παιδικές ταφές. Η εικόνα που παρέχει το νεκροταφείο, αν και συμβατή εν πολλοίς με τις ταφικές συνήθειες από την υπόλοιπη ανατολική και την κυρίως Ελλάδα των

28. Α. Στεφάνου, *Χιακά Μελετήματα* 1958, 63κε. Ευρήματα από σωστική ανασκαφή στην ίδια περιοχή αναφέρονται στα *Χιακά Χρονικά* 16, 1984, 113, αρ. 10 και εικονογραφούνται από την Α. Ζαχαρού-Λουτράρη, *Τα μνημεία της Χίου. Χίος Ιστορία και Τέχνη. Αρχαία Χίος* I (1988) εικ. 16 και 21. Και τώρα, στο *Χίος* (2000) σποράδην, ιδιαίτερα σελ. 180 με φωτογραφία από τις πρόσφατες σωστικές ανασκαφές στην ίδια περιοχή.

29. Βέβαια το ιερό θα μπορούσε να ήταν ένα αγροτικό extra muros ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, όπως γνωρίζουμε από άλλες περιοχές. Ενδεικτικό, για παράδειγμα, είναι το «εκτός των τειχών» ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κυρήνη των αρχαίων χρόνων, βλ. D.White, *The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya. Final Reports I, Background and Introduction to the Excavations* (1984) 29-30 και αρ. 88.

30. Για το τείχος βλ. J. Boardman (ό.π. σημ. 10) 128 : "it must remain uncertain at what date Chios, whose wealth lay in her ships and fields, first became a walled and fortified city, and even whether the short-lived "new wall" mentioned by Thucydides may not have been also the first". Για την πρώιμη ιστορία της Χίου, βλ. J. Boardman ό.π. (σημ. 3) 250 και σημ. 2-7.

31. J. Boardman (ό.π. σημ. 3) 4-5 και 249-250.

32. Στο χάρτη της πόλης της Χίου, εικ.1, προσπάθησα να δείξω τα σημερινά ονόματα των συνοικιών που αναφέρονται στο κείμενο. Όπου βρέθηκαν προκλασινές ταφές σημειώνονται με μαύρη κοκκίδα και οι περιοχές, όπου κατά πάσα πιθανότητα υπήρχαν τα κεραμικά εργαστήρια, σημειώνονται με μαύρο τρίγωνο.

πρώιμων αρχαϊκών χρόνων³³, είναι ωστόσο καθοριστική για τη χιακή ταφική αρχιτεκτονική και πρακτική, επειδή είναι το πρώτο σχετικά εκτεταμένο, και συγχρόνως το πρωιμότερο, νεκροταφείο στην πόλη, αλλά και στο νησί. Νεκροταφείο που παρέχει πολύτιμες πληροφορίες και για την κοινωνική διαστρωμάτωση της χιακής κοινωνίας με τη διαφοροποίηση τόσο της δεύτερης σαρκοφάγου (II) από τις υπόλοιπες, όσο και των λεπτών αμοφορών με τη γραμμική διακόσμηση από τα χοντροκόκκα, ακόσμητα αγγεία, κυρίως πίθους³⁴.

Εξαίρεση, όσον αφορά, στην πρωιμότητα αποτελούν δύο μεμονωμένες ταφές στην πόλη, από σωστικές, αδημοσίευτες ακόμα, ανασκαφές. Η μία³⁵ στην περιοχή του Αγίου Ισιδώρου έδωσε υπο-πρωτογεωμετρικά αγγεία, που χρονολογούνται στον ύστερο δέκατο αιώνα π.Χ., και η άλλη ανασκαφή³⁶ στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου με αγγεία παραπλήσια και ελάχιστα πρωιμότερα του Ριζαριού.

Γ) Η κεραμική της Χίου των υστερογεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, ιδιαίτερα η ακόσμητη, με το υλικό από το Ριζάρι αποκτά ουσιαστική υπόσταση, που στηρίζεται, κατά τη γνώμη μου, στις εξής διαπιστώσεις:

Τα αγγεία από το Ριζάρι έχουν διαφορετική σύσταση και απόχρωση πηλού, κυρίως όμως διαθέτουν ένα λευκό, γαλακτερό επίχρισμα, σε σύγκριση για παράδειγμα με αυτά που προέρχονται από τις ανασκαφές στον Εμποριό. Δείχνουν καθαρά ότι είναι κατασκευασμένα σε διαφορετικά εργαστήρια, επιβεβαιώνοντας την άποψή μου ότι προέρχονται από τα κεραμικά εργαστήρια της πόλης³⁷, τα οποία συνεχίζουν την παράδοση και σε μεταγενέστερες χιακές κατηγορίες, όπως οι μικρές κισσοκόσμητες κύλικες του πρώιμου πέμπτου αιώνα π.Χ., που βρέθηκαν στη Λέτσαίνα και στα Ταμπάκικα³⁸ (Εικ. 1), ή και σε ακόσμητη

33. D.C. Kurtz και J. Boardman, *Greek Burial Customs* (1971) 71-72 για ενταφιασμούς και καύσεις στην Αθήνα κατά την αρχαϊκή περίοδο, 176 και 268 για τις ταφές στο Ριζάρι. Για μια συνοπτική θεώρηση της χρήσης των αγγείων για τους νεκρούς, βλ. B.A. Sparkes, *The Red and the Black. Studies in Greek Pottery* (1996) 68. Για την κοινωνική σημασία της καύσης, αλλά στην Αθήνα του έβδομου αιώνα, βλ. I. Morris στο A. Verbanck-Piérard, D. Viviers (εκδ. επιμ.), *Culture et Cité. L'avenement d'Athènes à l'époque archaïque* (1995) 45-74.

34. Η ανασκαμμένη περιοχή στο Ριζάρι ήταν περιορισμένη και γι αυτό η κοινωνιο-εθνολογική προσέγγιση, όπως για παράδειγμα αυτή που επιχειρήθηκε για το εκτεταμένο νεκροταφείο που συνοδεύει τον οικισμό στα Βρουλιά της Ρόδου, βλ. I. Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity* (1992) 174-199, είναι παρακινδυνευμένη.

35. Αυτή η ανασκαφή παραμένει προς το παρόν αδημοσίευτη, εντούτοις τρία αγγεία παρουσιάστηκαν στα *Χιακά Χρονικά* 16, 1984, 108-109 και μεσαία σειρά στη σελ. 114. Επίσης για έγχομη φωτογραφία, βλ. Α. Ζαχαρού-Λουτράρη δ.π. (σημ. 28) εικ. 13.

36. Μια τριφυλλόσχημη οινόχοη και μόνωτα κύπελλα με ταινιωτή διακόσμηση παρουσιάζονται στο Α. Ζαχαρού-Λουτράρη δ.π. (σημ. 28) εικ. 38.

37. Lemos, (δ.π. σημ. 24) 191κ. Αποψη που αποδέχεται και ο Boardman στο *Early Greek Vase Painting, 11th-6th centuries BC* (1998) 146, όπου γράφει: "...and the apparently highly compartmentalized deployment of the island's potteries. It gives a better insight than most into the diversity and organization of pottery production in a well-defined area".

38. *Χιακά Χρονικά* 16, 1984, 111, αρ. 2-3 και 115 (επάνω αριστερά) και πρόσφατα στο *Χίος*

χιακή κύλινκα από την ανασκαφή στο Ριζάρη των ελληνιστικών χρόνων³⁹.

Τα όστρακα της γραπτής εικονιστικής κεραμικής από το Ριζάρη προσθέτουν νέες στιλιστικές ομάδες στον ανατολικοελληνικό «ρυθμό των αιγάρων» της χιακής σχολής, για παράδειγμα την ομάδα της "οινοχής της μέσης περιόδου"⁴⁰, γύρω στα 610 π.Χ., ή την ομάδα "των λεκανών της ύστερης περιόδου"⁴¹ (Εικ. 11), μέσα στο πρώτο τέταρτο του έκτου αιώνα π.Χ. Υπάρχουν και αντιπροσωπευτικά παραδείγματα από όλες σχεδόν τις γνωστές κατηγορίες. Δειγματοληπτικά αναφέρω θραύσμα χιακής κύλικας με τμήμα καλλιγραφημένου κεφαλιού σφίγγας στο «ρυθμό των κυλίκων»⁴², πώμα σκυφοειδούς κρατήρα στο μελανόμορφο ρυθμό των «σφιγγών και λιονταριών»⁴³ (Εικ. 12) και μελανόμορφες κύλικες των «ωμαστών»⁴⁴ (Εικ. 13), που αποδεικνύουν, με το λευκό πάντα επίχρισμά τους, ότι όλοι οι εικονιστικοί ρυθμοί κατασκευάζονταν στην πόλη της Χίου με αδιάλειπτη συνέχεια από τους γεωμετρικούς ως και τους κλασικούς χρόνους⁴⁵.

Τα μικρότερα ακέραια ακόσμητα αγγεία από την ανασκαφή στο Ριζάρη είναι καμιά τριανταριά: οινοχές, όλπες, κάνθαρος, μόνωτα κύπελλα, ένα δώτο και μόνωτα κυάθια, πινάκια και θήλαστρο⁴⁶. Με την ποικιλία και κυρίως την κομψότητά τους δηλώνουν το υψηλό πολιτισμικό επίπεδο των Χίων κατά τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους, συμβάλλουν αποτελεσματικά στη γνώση των σχημάτων και μπορούν να χρονολογηθούν, με βάση τα αντίστοιχά τους από τις καλύτερα στρωματογραφημένες ανασκαφές στον Κοφινά⁴⁷ και στον Εμποριό⁴⁸, στο δεύτερο μισό του έβδομου αιώνα π.Χ. και πιο συγκεκριμένα στη στρόφη του τρι-του προς το τέταρτο τέταρτο του αιώνα, γύρω στα 640-620 π.Χ.

Εισηγμένη κεραμική του έκτου αιώνα π.Χ. βρέθηκε επίσης στο Ριζάρη: Τα

(2000) δ.π. (σημ.24) σελ. 11 για έγχρωμη φωτογραφία όσων εκτίθενται στο αρχαιολογικό μουσείο.

39. *Chios A Conference*, Lemos δ.π. (σημ. 3) 235, εικ. 4 και Α.Α. Λαμιού, στο *Χίος* (2000), δ.π. (σημ. 24) 219.

40. Lemos δ.π. (σημ. 24) 75, αρ. 324 και πίν. 47.

41. Lemos δ.π. (σημ. 24) 77, αρ. 266, 270-2, 276-9, 327, 338, 340, 371 και πίν. 32-33 και 54.

42. Lemos δ.π. (σημ. 24) 130, 286 αρ. 826 και πίν. 116.

43. Lemos δ.π. (σημ. 24) 148, 313 αρ. 1324 και πίν. 171.

44. Lemos δ.π. (σημ. 24) 170, 325 αρ. 1487-1488 και πίν. 195-196.

45. Το ότι δε βρέθηκαν και στο Ριζάρη αγγεία ή όστρακα του «ρυθμού πολυχρωμίας», βλ. Lemos δ.π. (σημ. 24) 94-124, είναι εύλογο, εφόσον τα αδιατάρακτα στρώματα είναι πρωιμότερα της χρονολόγησης του ρυθμού αυτού.

46. Αρκετά από αυτά τα αγγεία παρουσιάζονται σε φωτογραφίες στο *Χίος* (2000), δ.π. (σημ. 24), κυρίως στις σελ. 57, 58 και 96.

47. Για τις οινοχές, βλ. *BSA* 49, 1954, εικ. 11. Για τις όλπες, αντίθετ, πίν 7γ, αρ. 44. Επίσης Μ. Martelli-Cristofani, στο *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident* (1978) 185, πίν. 83 και εικ. 53.

48. Βλ. J. Boardman δ.π. (σημ. 3) αρ. 586, πίν. 51 για τις οινοχές, αρ. 594, πίν. 93 για τις όλπες, 346-367 για τα μόνωτα κύπελλα και τον κάνθαρο, ιδιαίτερα τον αρ. 353, εικ. 77 και πίν. 39. Όλα εντάσσονται στην περίοδο IV, δηλαδή στα 630-600 π.Χ. Η τομή του κανθάρου από το Ριζάρη είναι συγγενική με τα σαμιακά μόνωτα κύπελλα, βλ. H.P. Isler, στο *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident* (1978) 81, αρ. 622, πίν. 39, εικ. 39-40.

πιο σημαντικά ευρήματα είναι ένα αλαβάστρινο αλάβαστρο⁴⁹ και δύο κορινθιακές κοτυλίσκας⁵⁰ (Εικ. 14), που πιστοποιούν με ενάργεια τις άμεσες εμπορικές σχέσεις και τις μεταπρατικές συναλλαγές των Χίων με άλλα ισχυρά κέντρα παραγωγής.

Τέλος, για πρώτη φορά γίνεται γνωστό ένα εργαστήριο παραγωγής αμφορέων και υδριών με καταφανέστατη τεχνολογική ομοιογένεια ως προς την τεχνολογία, τα σχήματα, το μέγεθος, και τη χαρακτηριστική διακόσμηση με τα ομόκεντρα κυκλάκια φιλοτεχνημένα με το πολλαπλό πινέλλο⁵¹ και τις ελεύθερες οφιοειδείς γραμμές που λήγουν σε «μουστάκια». Η ομοιότητα της διακόσμησης με εκείνη σε υπομυκηναϊκά αγγεία και μάλιστα σε ίδια σχήματα –αμφορείς και υδρίες⁵²– δεν μπορεί να είναι τυχαία. Πιθανότατα σε πολλές κοινότητες της ανατολικής Ελλάδας επιβιώνει μια μακραίωνη παράδοση και μετά την άφιξη των Ιώνων⁵³, μέχρι και τα τέλη του έβδομου αιώνα π.Χ., ίσως και αργότερα, όπως φαίνεται και στα ίδια διακοσμητικά μοτίβα σε στρωματογραφημένους αμφορείς από την αρχαία Σμύρνη⁵⁴, kāπως μεταγενέστερους των αμφορέων από το Ριζάρι.

Προϊόντα του εργαστηρίου αυτού ταξιδεύουν και έξω από τα στενά όρια της πόλης της Χίου, αφού «αμφορείς του τύπου από το Ριζάρι» αποκαλύφθηκαν στις μιλησιακές αποικίες της Μαύρης θάλασσας⁵⁵ και «υδρίες του τύπου από το Ριζάρι» βρέθηκαν, εκτός από άλλες θέσεις της πόλης, όπως στον Κοφινά⁵⁶, και σε περισυλλογές του Στεφάνου στις Εργατικές κατοικίες⁵⁷, και στο νησί, όπως στον

49. Ύψος, 14,7 εκατοστά, των μέσων του έκτου π.Χ. αιώνα. Πρέπει να είναι κατευθείαν εισαγωγή από την Αίγυπτο.

50. Οι δύο κοτυλίσκας ύψους, 4,3 και 4,4 εκατοστών αντίστοιχα, ανήκουν στον τύπο C του Payne, βλ. *Necrocorinthia* (1931) 334, εικ. 181B και χρονολογούνται στα μέσα περίπου του έκτου αιώνα π.Χ.

51. Η χρήση του πολλαπλού πινέλλου, γνωστή σε πολλές κατηγορίες ήδη από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, στις χιακές γραπτές κύλικες μαρτυρείται ως το «σήμα κατατεθέν» στη ζώνη των λαβών, έως και το δεύτερο μισό του έκτου αιώνα π.Χ., βλ. Lemos (ό.π. σημ. 24) σποράδην και ειδικά 129-130 με εικ. 72.b.1-3, ενώ αλλού, όπως στη Θάσο, για παράδειγμα, έως και τον πρώτο πέμπτο αιώνα π.Χ., βλ. F. Blondé, J.Y. Perreault και C. Peristeri, *BCH Suppl.* 23 (1992) 24-30, 39 και εικ. 11-14 και τώρα A. Coulié, *La céramique thasienne à figures noires* (2002) σποράδην. Η βασική μελέτη για το πολλαπλό πινέλλο εξακολουθεί να παραμένει το άρθρο του J. Boardman, *Antiquity* 34, 1960, 85-89, πίν. 9-11 και ειδικά για τις χιακές κύλικες 89, εικ. 1j και πίν. 10d. Βλ. επίσης H. Eiteljorg, *AJA* 84, 1980, 445-452, ο οποίος επιχειρηματολογεί για την εμφάνιση του πολλαπλού πινέλλου σε διάφορα κέντρα συγχρόνως με την πρωτογεωμετρική Αθήνα.

52. S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, *BSA Suppl.* 16, 1982, αρ. 2833-2837, εικ. 271 και πίν. 124 για τις υδρίες (τύπου 17) και αρ. 2838-2840, εικ. 272, πίν. 125 για τους αμφορείς (τύπου 18), αγγεία, τα οποία χρονολογεί στην YE III Γ1.

53. J. Boardman ό.π. (σημ. 3) 105 με σημ. 2 και εικ. 60x.

54. J.M. Cook, *BSA* 53-54, 1958-1959, 14-17, εικ. 4 και J.M. Cook *BSA* 60, 1965, 139, εικ. 18.

55. J. Boardman, *The Greeks Overseas*³ (1980) 250, εικ. 290. Επίσης στη Θάσο, βλ. *BCH* 85, 1961, 934, εικ. 34.

56. J. K. Anderson, *BSA* 49, 1954, 136, αρ. 23-24.

57. Μία μικρότερη (ύψους, 24εκ.ατ.) και χοντρόκοκη υδρία με την ίδια διακόσμηση, του «τύπου από το Ριζάρι», περισυνέλεξε ο Α. Στεφάνου σε αυτή την περιοχή και μία άλλη παρουσιάζεται στο Αθηνά 20, 1908, πίν. 27, εικ. 11.3.

Μικρότερες και με ακόμα πιο απλή γραμμική διακόσμηση ή ακόσμητες, σίγουρα μεταγενέστερες

Εμπορίο⁵⁸.

Ο αριθμός των υδριών από το Ριζάρη και από την υπόλοιπη Χίο, μαζί και η μάλλον βέβαιη ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στη Λέτσεινα και στα Ταμπάκικα, όπως έδειξαν πρόσφατες σωστικές ανασκαφές, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν θα ήταν αδύνατη η διασύνδεση των συγ-κεκριμένων υδριών, μαζί βέβαια και των αμφορέων του «τύπου από το Ριζάρη», με τον κεραμικό κλίβανο, τυχαίο εύρημα του έτους 1888, που περιγράφει ο Γεώργιος Ζολώτας στην *Ιστορία της Χίου*⁵⁹:

«Εἰς τὸ παρὰ τὰ βυρσοδεψεῖα κτῆμα Ζ. Καλουτᾶ πρὸς τὸ Παλαιόκαστρον εὐρέθησαν ἀπὸ Ῥάμνης μέχρι θαλάσσης πλεῖστα ἀγγείων θραύσματα καὶ φρέαρ παλαιὸν εἰς τὴν ὁδὸν Ῥάμνης πρὸ τῆς γεφύρας τῆς Λέτσεινας, ἀριστερὰ, εἰς βάθος τριῶν μέτρων. Εἰς δὲ τὸ νότιον μέρος τοῦ αὐτοῦ κτήματος εὐρέθη τῷ 1888 καμίνος ἀρχαία πλήρης ὕδριων ὀπτημένων σχήμασιν ἀρχαίοις, αἵτινες συνετρίβησαν ἀφ' ἐαυτῶν ἅμα δονηθείσης τῆς καμίνου».

από τον τύπο του Ριζαριού, βρέθηκαν στα Φανά (W. Lamb, *BSA* 35, 1934-1935, πίν. 36d και f), στα Φυτά (N.M. Κοντολέων, *ΠΑΕ* 1953, 274), στο Λιθί, όπως και σε περιοχές της πόλης της Χίου (*Χιακά Χρονικά* 15, 1983, 106, εικ.1). Χρονολογούνται γύρω στα μέσα του έκτου αιώνα π.Χ.

58. J. Boardman ό.π. (σημ. 3) 137-8, 140, εικ. 88, αρ. 508, πίν. 45 (περίοδος ΙΙΙ).

59. *Ιστορία της Χίου*, τόμος Α.ΙΙ.27. Μεταγενέστεροι κεραμικοί κλίβανοι στην πόλη της Χίου, των όψιμων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, έχουν βρεθεί στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, βλ. Α. Ζαχαρού-Λουτράκη ό.π. (σημ. 28) φωτ. 23.

SUMMARY

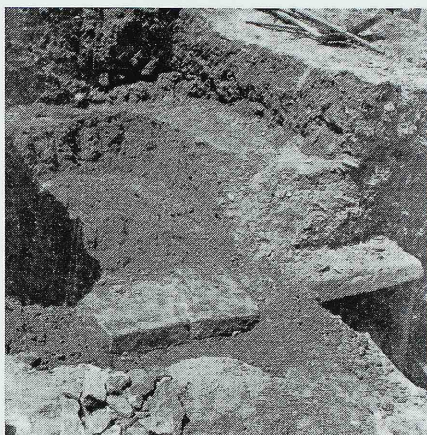
RIZARI IN THE CITY-TOWN OF CHIOS

...κάμινος ἀρχαία πλήρης ὕδριων ὠπτημένων...

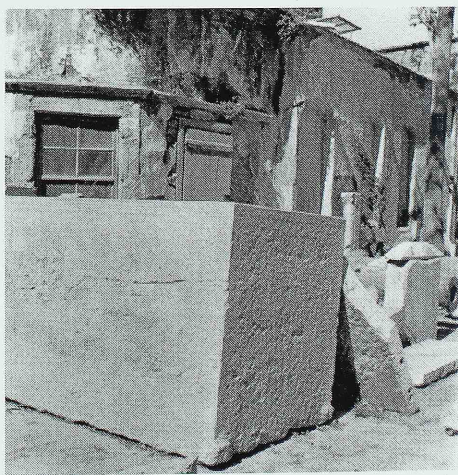
Rizari is the name of a district in Chios town where the late Professor Nikolaos Kontoleon, then Ephor for the Eastern Aegean, excavated part of a cemetery in the early 1950's; it is the most important and extended as yet cemetery of the archaic period on Chios.

The forthcoming publication of Rizari will admittedly add to the revaluation of our present knowledge as concerns on the one hand the burial customs of the region and on the other the fine ceramic ware, both linear and undecorated, produced in this significant Ionian centre.

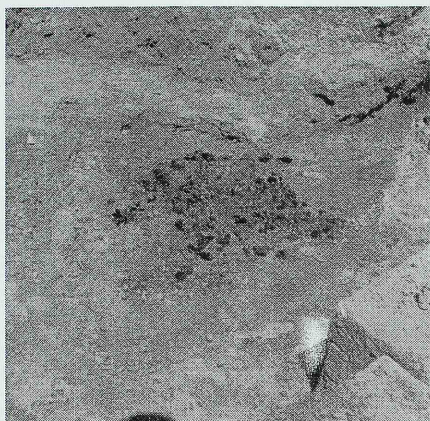
George Zolotas in his *History of Chios* (1923) mentions an ancient kiln full of well-fired hydriai, which came to light at a nearby district of the modern town in 1888. The probability that the vases unearthed at Rizari, some of which are in fact hydriai, were produced in this specific pottery workshop cannot be excluded.

Εικ. 3. Οι μονολιθικές σαρκοφάγοι (I και II) από ανατολίας με την επίχωση κατά την ανασκαφή. (Φωτ. από το αρχείο Ν.Μ. Κοντολέοντος).

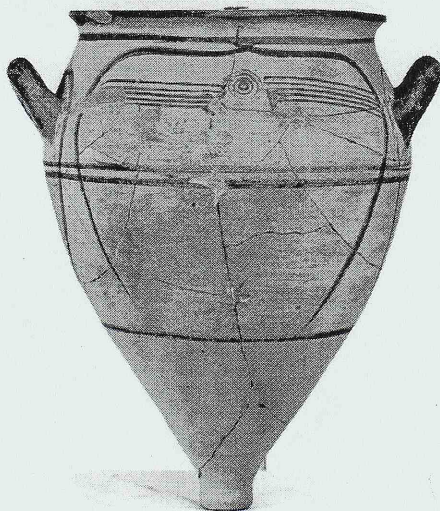
Εικ. 4. Η μνημειακή δεύτερη σαρκοφάγος (II) στο παλαιό αρχαιολογικό μουσείο, στο τζαμί της πλατείας Βουνακίου. (Φωτ. από το αρχείο Ν.Μ. Κοντολέοντος).

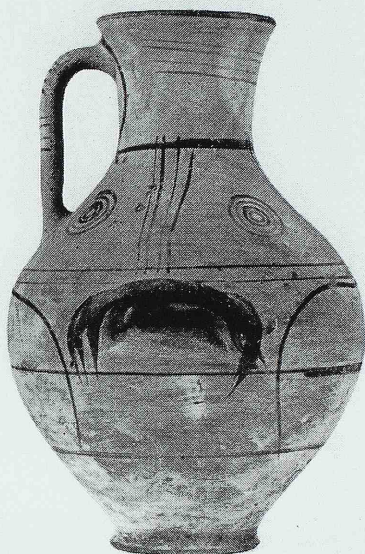
Εικ. 5. Η πυρά κατά την ανασκαφή. (Φωτ. από το αρχείο Ν.Μ. Κοντολέοντος).

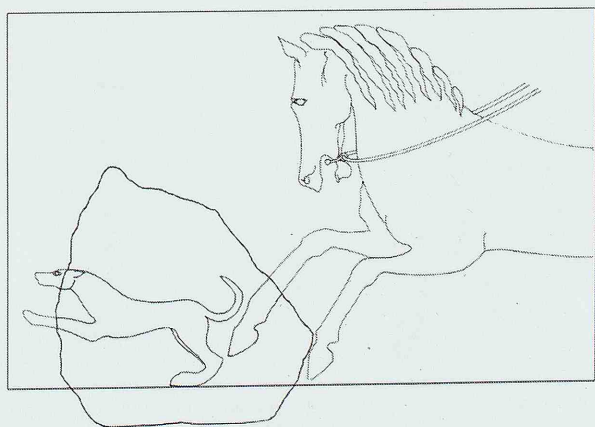
Εικ. 6. Ακόσμητος πίθος. Αρχαιολογικό μουσείο Χίου, αρ. ευρ. 3266.

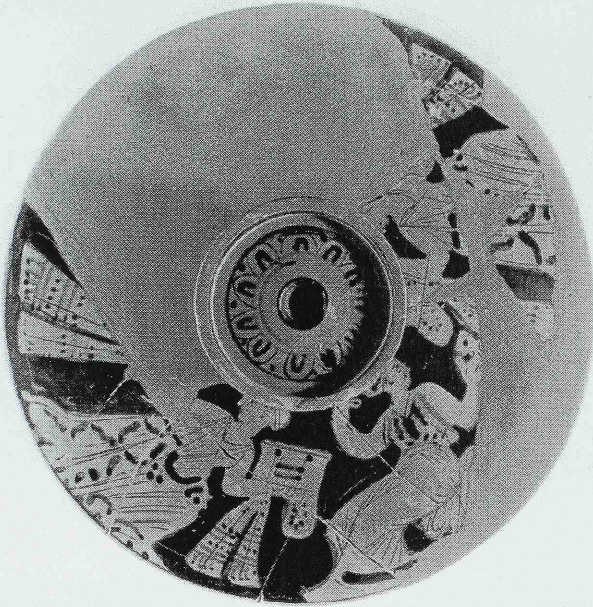
Εικ. 7. Αμφορέας του «τύπου από το Ριζάρι» με γραμμική διακόσμηση. Αρχαιολογικό μουσείο Χίου, αρ. ευρ. 3265.

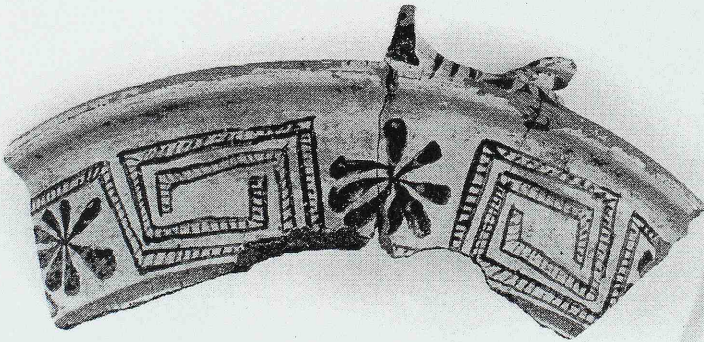
Εικ. 8. Υδρία του «τύπου από το Ριζάρη» με γραμμική διακόσμηση. Αρχαιολογικό μουσείο Χίου, αρ. ευρ. 3258.

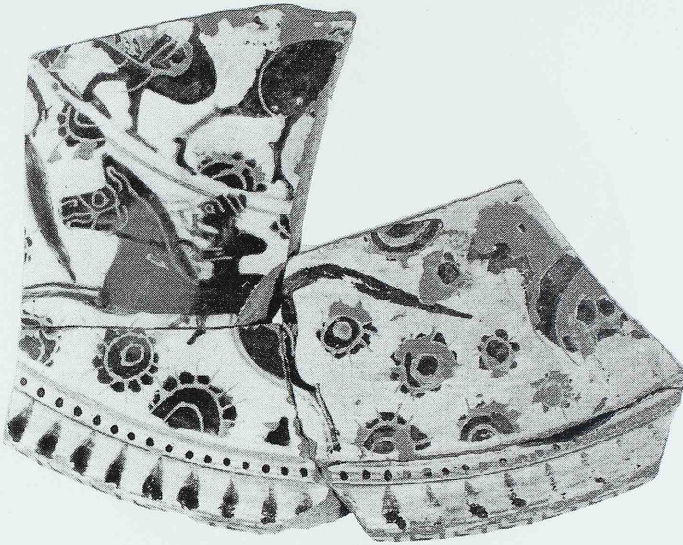
Εικ. 9. Σχεδιαστική αποκατάσταση αρχιτεκτονικής επένδυσης, πιθανότατα σίμης. Αρχαιολογικό μουσείο Χίου, αρ. ευρ. 3472. (Σχεδ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά).

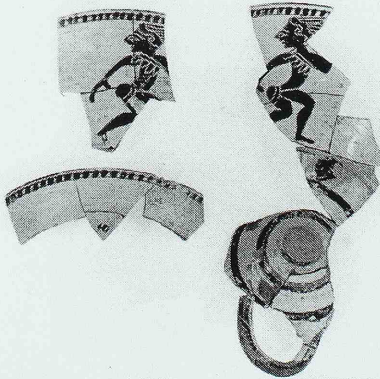
Εικ. 10. Πώμα ερυθρόμορφης πυξίδας με σκηνές γυναικωνίτη του τέταρτου αιώνα π.Χ.

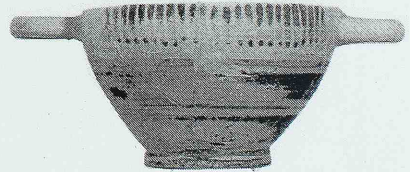
Εικ. 11. Τμήμα λεκάνης με γραπτή διακόσμηση στο «ρυθμό των αιγάγων» του πρώτου έτους αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό μουσείο Χίου, αρ. ευρ. 3406.

Εικ. 12. Πώμα σκυφοειδούς κρατήρα στο μελανόμορφο ρυθμό «των σφιγγών και λιονταριών» με ιππέα-κωμαστή. Αρχαιολογικό μουσείο Χίου, αρ. ευρ. 3369.

Εικ. 13. Μελανόμορφη κύλικα των «κωμαστών» με κωμαστές. Αρχαιολογικό μουσείο Χίου, αρ. ευρ. 3297 α-δ.

Εικ. 14. Κορινθιακή κοτυλίσκη των μέσων του έκτου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό μουσείο Χίου, αρ. ευρ. 3274.